

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ІМЕННИКА
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «МАРУСЯ» ВАСИЛЯ ШКЛЯРА)**

**SEMANTIC-SYNTAXIC VALUE OF THE NOUN
(ON THE MATERIAL OF THE NOVEL “MARUSIA” BY VASYL SHKLIAR)**

Чубань Т.В.,

orcid.org/0000-0002-7199-0684

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»

Кардаш Л.В.,

orcid.org/0000-0002-2098-0240

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»

До проблеми синтаксичної ролі іменників у сучасній українській мові зверталось не одне покоління мовознавців, про що свідчать праці С.П. Бевзенка, І.Р. Вихованця, Н.Л. Іваницької, А.Г. Кващука, О.С. Мельничука, К.Ф. Шульжука та ін. У працях І.Р. Вихованця «Грамматика української мови. Синтаксис» [1, с. 76], К.Ф. Шульжука «Синтаксис української мови» [5, с. 74] описано особливості синтаксису сучасної української мови, особливу увагу приділено вивченню форм вираження головних і другорядних членів речення. Семантичні особливості субстантивних словосполучень, складники яких можуть бути членами речення, описано у колективній монографії «Сучасна українська літературна мова» за ред. І.К. Білодіда [3, с. 59].

У статті поєднано все цінне, апробоване, що пов'язане з вивченням іменника, членів речення, виділено основні аспекти дослідження головного члена речення – підмета, його ролі у сучасній українській мові, а також обставини, додатка, означення, присудка. Вказано, що актуальною проблемою нині є висвітлення особливостей синтаксичної ролі іменників, форм вираження членів речення, адже синтаксична теорія інтенсивно розвивається, і останнім часом у вітчизняному мовознавстві помітне зростання інтересу дослідників до питання про форми вираження підметів, додатків, обставин, присудків у сучасній українській мові. Досліджено питання про значення спостереження над словосполученням і реченням під час вивчення української мови на матеріалі роману «Маруся» Василя Шкляра. За основу пояснення члена речення взято різноаспектну характеристику речення як основної синтаксичної одиниці І.Р. Вихованця. Актуалізується проблема організації простого речення з погляду семантико-синтаксичного аналізу. Узагальнено відомості про підметові конструкції як окремий різновид головного члена речення, що має низку специфічних ознак. Описано параметри функціонування підмета та основну форму вираження його – іменника. Акцентовано увагу на тому, що за своєю структурою підмет в українській мові – не однотипний і має свої морфологічні засоби вираження. Прості підмети можуть бути однорідними. У ролі підмета виступають різні за семантикою синтаксичні елементи, які виражені іменником. Виділено та охарактеризовано групи простих і складених підметів української мови, що мають свої особливості. Обґрунтування підтверджено прикладами. Зроблено висновки про те, що головний член речення – підмет – це член речення, у якого є свої диференційні ознаки та форми вираження. Вказано, що аналізовані синтаксичні одиниці створюють граматичну структуру мови для її функціонування.

Ключові слова: іменник, підмет, додаток, обставина, присудок, просте речення, будова речення, грамматика, українська мова.

The problem of the syntactic role of nouns in the modern Ukrainian language was addressed by more than one generation of linguists, as evidenced by the works of S.P. Bevzenko, I.R. Vykhovanets, A.P. Hryshchenko, N.L. Ivanytska, A.H. Kvashchuk, O.S. Melnychuk, K.F. Shulzhuk and others. In the works of I.R. Vykhovanets “The Grammar of the Ukrainian Language. Syntax” [1, p. 76], K.F. Shulzhuk “Syntax of the Ukrainian language” [5, p. 74] described the peculiarities of the syntax of the modern Ukrainian language, special attention is paid to the study of the forms of expression of the main and minor members of the sentence. The semantic features of substantive phrases, the constituents of which can be members of a sentence, are described in the collective monograph “Contemporary Ukrainian Literary Language”, ed. by I.K. Bilodid [3, p. 59].

The article combines all valuable, tried and tested, related to the study of the noun, the sentence members, highlights the main aspects of the study of the main member of the sentence – the subject, its role in modern Ukrainian, as well as the adverbial modifier, object, predicate. It is pointed out that the actual problem now is to clarify the peculiarities of the syntactic role of nouns, forms of expression of the members of the sentence, since syntactic theory is developing rapidly, and lately in domestic linguistics there is a noticeable increase in the interest of researchers in the question of forms of subjects, objects, adverbial modifiers and predicates. The importance of observing the phrase and sentence during the study of the Ukrainian language on the material of the novel “Marusya” by Vasyl Shklyar is explored.

The explanation of the sentence member is based on a different aspect description of the sentence as the main syntactic unit according to I.R. Vyhovenets. The problem of organizing a simple sentence from the point of view of semantic-syntactic analysis is updated. Generalization of sub-constructions is generalized as a separate variant of the principal term of a sentence that has a number of specific features. Parameters of functioning of a subject and the main form of its expression – noun – are described. Attention is drawn to the fact that the structure of the subject in the Ukrainian language is not the same and has its morphological means of expression. Simple objects may be homogeneous. The syntax elements, which are expressed by a noun, act as a subject. The groups of simple and complex subjects of Ukrainian language that have their own peculiarities are distinguished and characterized. The rationale is confirmed by the examples. It is concluded that the main member of the sentence – the subject – is a member of the sentence, which has its differential features and forms of expression. It is stated that the syntactic units analyzed create a grammatical structure of the language for its functioning.

Key words: noun, subject, object, adverbial modifier, adverb, simple sentence, sentence structure, grammar, Ukrainian.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Теоретичні знання з дисциплін мовознавчого циклу становлять основу для вироблення фахових умінь і навиків, є умовою того, що фахівець буде мати глибокі знання з мови, навчиться ефективно застосовувати їх практично. Актуальною проблемою нині є висвітлення особливостей синтаксичної будови мови, форм вираження головних і другорядних членів речення, адже синтаксична теорія інтенсивно розвивається. Останнім часом у вітчизняному мовознавстві помітне зростання інтересу дослідників до питання про форми вираження членів речення у сучасній українській мові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми, на які спираються автори. Сучасний стан науки про мову вимагає повніше вивчати і досліджувати питання синтаксису української мови, завершальної ланки мовної системи. Граматика української мови є національною за формою, за законами сполучення слів і побудови речень. У багатьох працях вітчизняних і зарубіжних учених, які присвячено синтаксичній семантиці, з методологічних позицій з'ясовується природа та характер взаємовідношення семантичної і синтаксичної структур речення та інших одиниць синтаксису. Проте у питанні про синтаксичні параметри іменників виявляються певні розбіжності. До проблеми членів речення у сучасній українській мові зверталось не одне покоління мовознавців, про що свідчать праці С.П. Бевзенка, І.Р. Вихованця, Н.Л. Іваницької, А.Г. Кващука, О.С. Мельничука, К.Ф. Шульжука та ін. У працях І.Р. Вихованця «Грамматика української мови. Синтаксис» [1, с. 76], К.Ф. Шульжука «Синтаксис української мови» [5, с. 74] описано особливості синтаксису сучасної української мови, особливу увагу приділено вивченню форм вираження головних та другорядних членів речення. У статті поєднано все цінне, апробоване, що пов'язане з вивченням членів речення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Здобутки сучасної граматики безсумнівні, але не втратили своєї актуальності такі загальнотеоретичні проблеми, як проблема так званих членів речення ускладненого типу, співвідношення між граматичною будовою підмета і його семантикою та ін. Проблема статті полягає у висвітленні особливостей форми вираження компонента граматичної основи речення – підмета в українській мові, адже цей головний член має притаманний лише йому характер; у аналізі присудкових моделей і другорядних членів речення. Ця проблема підпорядкована загальній проблемі дослідження питання семантико-синтаксичної валентності іменника у сучасній українській мові, встановлення і опису значення іменників у синтаксичній системі, адже граматична будова внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення підпорядкована загальній структурі мови.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити межі функціонування іменників, способи вираження членів речення у сучасній українській мові та визначити особливості морфологічної форми вираження іменника як детермінанта його синтаксичної ролі, зосередивши увагу на розв'язанні таких **завдань:** охарактеризувати диференційні ознаки іменників, виявити семантичні та структурні ознаки підмета і другорядних членів речення, які виражені іменниками, у сучасній українській мові на мовному матеріалі роману Василя Шкляра «Маруся».

Мета статті зумовила застосування комплексу теоретичних і емпіричних методів. Застосовано методи аналізу й синтезу, завдяки яким узагальнено й конкретизовано теоретичні засади дослідження проблеми, проаналізовано й прокоментовано наявні термінологічні визначення явищ простого синтаксису. Використано метод культурологічного аналізу для вияву мовних засобів у текстах.

Отже, у статті буде подано поділ іменників української мови за семантичною ознакою, зроблено диференціацію іменників як морфологі-

зованого способу вираження підмета, додатка, обставини, означення, присудка.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вивчаючи форми вираження членів речення, пропонуємо ілюстративний матеріал добирати із роману Василя Шкляра «Маруся», який автор писав впродовж п'яти років. Роман Василя Шкляра «Маруся» входить до палітри історичних творів, які пронизані ідеєю боротьби українського народу проти поневолювачів. Цей твір характеризується широтою зображених образів, які боролися за волю Вітчизни у період початку ХХ століття – одного із найдраматичніших у історії України. Головна героїня – отаман Маруся. Роман «Маруся» написаний на основі реальних даних із архівів та щоденників очевидців.

Дослідження особливостей синтаксичної ролі іменника у сучасній українській мові не може бути без його семантичної характеристики. Широта граматичного діапазону іменника дає можливість виділяти ознаки, що можуть бути покладені в основу його семантичного аналізу.

Іменники називають конкретні предмети, утворюючи семантичні розряди речей, напр.: «Обидві халабуди, грузнучи колесами в піску, поколивали в бік лісу» [4, с. 198];

істот, напр.: «В останню мить **Маруся** передумала це казати» [4, с. 195];

назв людей за родинними стосунками, напр.: «**Донька** стала зовсім дорослою після того, як померла **бабуся Надя**» [4, с. 8];

тварин, напр.: «Кибитки заїхали через браму до табору та стали так, що, коли до них почали підводити **коней**, з-під однієї і другої халабуди в різні боки витягли свої шиї по два кулемети» [4, с. 195];

рослин, напр.: «Вони ще раз продерлися **хащами** Дніпра, щоб набрати в кухоль води для кави» [4, с. 208];

астрономічних явищ, напр.: «Але **ніч** видалася на диво тиха й тепла» [4, с. 199];

географічних понять, напр.: «Обидві халабуди відразу за лісом повернули в бік **Дніпра**, стрільці-нетяги подалися гусаком за провідниками в напрямку **Трипілля**» [4, с. 199];

явищ природи, напр.: «У халабуді було зовсім темно, бо й надворі вже залягла густа **темрява** – ніде ні зірочки» [4, с. 199];

властивостей, напр.: «Маю таку **слабкість**» [4, с. 73];

дій, напр.: «**Іван Іванович** зробив паузу, приглядаючись, яке **враження** справили його слова» [4, с. 13];

числових понять, напр.: «З мене шапка не впаде, коли для початку я очолю у твоєму курені кінну **сотню**» [4, с. 28] та ін.

За семантичними ознаками і морфологічною характеристикою іменники поділяються на лексико-граматичні розряди: конкретні й абстрактні іменники; іменники – назви істот і неістот; власні й загальні іменники; збірні іменники; матеріально-речовинні іменники.

Є іменники з конкретним значенням, які називають предмети, явища, які можна сприймати безпосередньо органами чуттів, напр.: «**Маруся** відійшла за **скирту** й **затулила долонями вуха**» [4, с. 67], і абстрактні. Абстрактні іменники називають узагальнені поняття, що не сприймаються безпосередньо органами чуття людини, напр.: «Коли почув про її **клопіт**, щиро **обурився**, сказав, що це **якесь неподобство**, адже тепер не **брежневські часи**, ми це **владнаємо швидко**, але, якщо не **секрет**, **Лізо Євгенівно**, то куди **зібралися їхати**, що вам **знадобився закордонний паспорт?**» [4, с. 12].

Є іменники, що називають істоти, напр.: «**Льодзьо** боявся **спізнитися**» [4, с. 67].

Групу назв неістот становлять іменники, які позначають назви неживих предметів, явищ природи, рослинного світу, опредмечені дії чи ознаки, абстрактні поняття, і відповідають на питання: що? Напр.: «**Дерев'яна підлога** була застелена **зеленими домотканими доріжками**» [4, с. 73].

Іменники поділяють на власні, напр.: «**Дмитро** бачив далеко» [4, с. 28], і загальні. Іменники на позначення узагальнених назв однорідних предметів, явищ, понять називаються загальними, їх у мові більшість, напр.: «Якщо **шукають її фотографії, зразки почерку**, то, **мабуть же**, не для **музею?**» [4, с. 11].

Іменники називають збірні поняття, напр.: «**Найдужче** вона любила **розчісувати її волосся**, бо тоді **бабуня** розповідала такі історії, від яких **перехоплювало дух**» [4, с. 8];

речовинні, напр.: «І на **карти** кидала, і **віск** виливала, й на **зерно** приворожувала, і на **хліб, сіль та печину** маятника пускала, а **смерті** не видно» [4, с. 8].

Іменник має лексико-граматичні категорії роду, числа й відмінка. Граматична категорія роду є однією з основних морфологічних ознак іменника, яка є синтаксично незалежною, вона визначається за морфологічними ознаками іменників: за формами називного та деяких непрямих відмінків у однині, за синтаксичним зв'язком з іншими словами в реченні та за семантикою.

В українській мові всі іменники, що вживаються в однині, мають постійне значення роду:

чоловічого, напр.: «**Ярмарок** був не таким велелюдним, як годилося йому бути в неділю, ніхто не кричав і не згукував до товару, на торговлиці не було ні коней, ні худоби, ні птиці, базарувальники перемовлялися майже пошепки, але і з тих перешіптвань Маруся довідалася багато» [4, с. 264]; жіночого, напр.: «Там тепер колгоспна **комора**» [4, с. 6]; середнього, напр.: «А до нас ви з якого **питання?** – знов поцікавився тим, що знав не згірше за неї, однак Іван Іванович був еталоном чемності» [4, с. 12].

Іменник має категорію числа, яка виражає кількісний вияв позначуваного в ньому. За граматичним значенням числа іменники в сучасній українській літературній мові поділяються на дві групи. Слова з формально вираженим протиставленням кількісного вияву: мають співвідносні форми однини, напр.: «А коли білий **кінь** з відливом тьмавого срібла став гонки, мовби вітаючи всіх красиво витягнутими передніми ногами, тоді не в одного стрільця тьохнуло серце» [4, с. 21]; і множини, напр.: «– У школі **хлопці** називали мене монголкою» [4, с. 211]. Цю групу утворюють назви предметів, що піддаються рахунку або кількісному вираженню, напр.: «Та я ж тебе з їм, **зайчєня**» [4, с. 211].

Другу групу становлять слова, що кількісного протиставлення не виражають, напр.: «... Марусі від того знов защеміло серце, защеміло і стислося дужче, бо вона в голові колони вже під їжджала до свого подвір'я, де біля **воріт** гордо стояв її простоволосий тато, стояв Тимофій Соколовський...» [4, с. 182].

Іменники мають граматичну категорію відмінка. Відмінком називається форма іменника, що передає його синтаксичні відношення до інших слів у словосполученні та реченні. В українській мові сім відмінків, кожен із яких відповідає на певне питання. Називний відмінок називають прямим, напр.: «Із родичів попрощався з Дмитром лише його старший **брат Василь**» [4, с. 51]; усі інші – непрямыми, напр.: «Не щастило червоним **командирам у Горбулеві**, але **Чаріну-Броварському** поталанило в тому, що для нього була вже готова могила» [4, с. 51].

Називний і кличний відмінки вживаються завжди без прийменника, місцевий – лише з прийменником. Родовий, давальний, знахідний, орудний можуть уживатися як із прийменником, так і без нього. Кожний відмінок є втіленням смислових і синтаксичних відношень. Кожна відмінкова форма твориться за допомогою закінчення або закінчення та прийменника, напр.: «Удаючи, що шукають **бандитів**», червоні вешталися

по коморах, степках, заглядали в скрині, по запічках, й оскільки цього разу ночувати в селі не збиралися, то гребли все, що підверталось під руку» [4, с. 51]; «Пахло **Дніпром і гіркувато-пряним татарським зіллям**» [4, с. 211].

Іменник у називному відмінку в реченні буває в ролі підмета або присудка. Підмет – головний член двоскладного речення, який означає предмет, котрому в реченні приписується дія чи стан, названі присудком.

Іменники в реченні виступають здебільшого простими підметами, напр.: «**Явдоха** й на смертному одрі лежала випростана й рівно тримала голову на подушці, дивлячись крізь стелю в небеса» [4, с. 7]». У реченнях можуть бути й однорідні прості підмети, напр.: «**Хліб, сало, полотно, заполоч, курей, – пір'я** літало по всьому селі, – квашенину запихали в кишені й за пазуху, розсіл дзюрками витікав з-під холош» [4, с. 51].

Іменники в реченні можуть бути складеними підметами. Складений підмет побудований із кількох слів, що в реченні виступають як синтаксично неподільна єдність. До складу складеного підмета, який складається із кількох слів, належать підмети-словосполучення. До складу таких підметів входять числівники або іменники, що позначають сукупність (табун), напр.: «У **дев'ятнадцятому загинули троє моїх синів**» [4, с. 7].

Є складені підмети зі значенням спільності осіб, напр.: «**Гелевей із Шуренком** сиділи в хаті, поки Петро Антонович ходив у містечко на вивідки» [4, с. 31];

підмети зі значенням вибірковості чи спільності напр.: «**Обидва війська** опинилися на мізерному клантику Великої України в так званому Кам'янець-Подільському мішку» [4, с. 7];

фразеологічні словосполучення, назви або цитати, напр.: «**Третього січня (настав уже дев'ятнадцятий рік) горбулівський «курін смерті» увійшов до Коростишева й оточив будівлю волосної управи**» [4, с. 29].

Іменники в непрямих відмінках у реченні можуть бути іменною частиною складеного іменного присудка, напр.: «**Цукор був другою валютою** після солі, тому ця ватага одразу видалася їм підозрілою» [4, с. 15];

додатком, напр.: «**Сотник Станімір, ідучи шукати отамана, взяв із собою поручника Гірняка, і вони швидко знайшли повстанців**» [4, с. 15];

однорідними додатками, напр.: «Уже в хаті він дістав із цератової торбини **хрест, під'ясник, єпитрахиль, святі дари** для причастя, а насамкінець зодягнув нарукавники» [4, с. 6];

означенням: «Вона милувалася на його м'язисте, широке в грудях тіло, яке при світлі місяця теж було наче вилите з міді» [4, с. 99];

обставиною, напр.: «Замість Москви його завезли на Північ, здали до дитячого притулку й почекали, поки стане повнолітнім, аби за всією суворістю закону посадити за колючий дріт» [4, с. 10];

присудком, напр.: «– Я, отче, мати» [4, с. 7].

Іменники у кличному відмінку виступають у реченні тільки у ролі звертання, напр.: «– Отче, – сказав Станімір» [4, с. 213]. Вони можуть входити до складу звертань, вставних конструкцій, різноманітних зворотів, напр.: «– Пане сотнику, я вас прошу!» [4, с. 230]; «– Гей, хлопці! – гукнув сотник Станімір» [4, с. 15].

Не можна не відзначити синтаксичну роль іменників у складі підрядних словосполучень. Відповідно до типології підрядних словосполучень залежно від морфологічної приналежності підпорядковуючого члена у складі субстантивних словосполучень іменники є ведучими членами. Іменники можуть допускати у ролі залежного члена представника будь-якої з шести повнозначних частин мови:

субстантивно-субстантивні словосполучення містять у своєму складі два іменники, напр.: «Рушили впорядкованим маршем так, щоб до Горбулева увійти ще до заходу сонця» [4, с. 178];

субстантивно-ад'єктивні словосполучення містять у своєму складі іменник і прикметник, напр.: «Удома Олекса мав цікаву розмову із братом Дмитром» [4, с. 27];

субстантивно-прономінальні словосполучення містять у своєму складі іменник і займенник, напр.: «Перед маршем Маруся сама подарувала Юхимові Горошку (онукові «правої руки царя»), що звик воювати босоніж, нові ялові чоботи, а він, капосний, сховав їх на «мирний день» і тепер псував їм увесь фасон» [4, с. 178];

субстантивно-нумеральні словосполучення містять у своєму складі іменник із числівником, напр.: «Замикали колону три тачанки з важкими кулеметами, дуля яких стерегли запілля» [4, с. 178];

субстантивно-адвербіальні словосполучення містять у своєму складі іменник і прислівник, напр.: «Перехрестившись, Маруся зайшла всере-

дину й побачила, що в церкві зовсім порожньо» [4, с. 187];

субстантивно-вербальні словосполучення містять у своєму складі іменник та дієслово, напр.: «Така позиція Кравса задовольняла» [4, с. 131].

Останнім часом значно уточнене поняття про складнопідрядні означальні речення. У разі визначення складнопідрядних означальних речень в традиційній граматиці підкреслюється той факт, що в них підрядна частина повідомляє про характерну ознаку предмета, названого окремим іменником. Означальна частина конкретизує значення певного слова, напр.: «Він попросив, щоб покликали сотника Станіміра, котрий пильнував за порядком на площі, і наказав йому занести в Думу російський прапор» [4, с. 131].

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Дослідження особливостей будови основної синтаксичної одиниці (речення) перебувають тепер у центрі уваги вчених-лінгвістів. У традиційному синтаксисі підмет виділяють за низкою формальних і семантичних ознак. Відповідно до цього підмет є головним членом двоскладного речення, що має форму називного відмінка іменника, з яким узгоджується присудок. Первинна синтаксична функція іменника – вираження підмета і додатка, вторинна – неузгодженого означення, обставини, іменного складеного присудка. Вивчення та опис синтаксичних явищ сучасної української мови неможливі без ілюстративних прикладів. Мова художніх творів Василя Шкляра – важливий матеріал для розрізнення певних типів членів речення, словосполучень, речень. Історичні твори В. Шкляра стали надбанням української літератури, дорогим скарбом народу, звертаючись до якого ще не одне покоління буде завдячувати авторові.

Вивчення семантико-синтаксичної ролі головних і другорядних членів, яке актуальне і нині, потребує подальшої розробки. У рамках отриманих результатів можна намітити перспективу подальшого студіювання у цьому напрямі: актуальним і надалі є вивчення способів вираження членів речення в українській мові, дослідження особливостей синтаксичної ролі іменників у сучасній українській мові та вивчення присудків, що виражені іменником, у ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
2. Сучасна українська літературна мова: морфологія / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1969. 582 с.
3. Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 512 с.
4. Шкляр В. Маруся: роман. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 320 с.
5. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 406 с.